

BİBLİYOGRAFYA :

BA, KK, nr. 711, 5040; BA, MAD, nr. 2869, 6549, 9491, 9501, 9666; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, bk. İndeks; Lutfî, *Târih*, I, tür.yer.; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, tür.yer.; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2002, tür.yer.; A. Suceca, "Mâlikâne: Lifelong Lease of Governmental Estates in the Ottoman State", *POF*, XXXVI (1987), s. 197-229; A. Salzmann, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy In the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, XXI/4, Los Altos 1993, s. 393-423.

MEHMET GENÇ

MÂLİKÂNE-DİVANÎ (مالکانه-دیوانی)

Osmanlılar'da bir tür toprak ve vergilendirme sisteminin adı.

Arapça mâlikîten Farsça "mâlik gibi, mâlik olarak" anlamındaki mâlikâne ile yine Arapça "hükümet dairesine ait" anlamında divânîden oluşan bu tabir biri özel, diğeri devlete ait iki ayrı unsuru ifade etmek üzere kullanılmıştır. Terim olarak Anadolu'nun bazı bölgelerinde kaynağını Selçuklu döneminden almış olduğu kabul edilen belirli bir vergilendirme sistemini tanımlar. Osmanlı belgelerinde "iki başlı" yahut "iki baştan" ve "tasarruf" olarak anılan mâlikâne-divanî sistemi içinde yer alan malî birimlerde vergi gelirleri iki farklı bölüme ayrılır. Bir bölümü mâlikâne hissesi adıyla özel şahıs veya vakıflara, diğerk bölümü divanî hissesi olarak devlete aittir.

Şer'î ve örfî adıyla iki ana grup olarak ödenen vergilerin örfî denilen kısmı her zaman her yerde divanî hissesi içinde yer alır. Mâlikâne ve divanî hisseleri arasında bölüşmeye tâbi tutulan kısım şer'î vergilerin önemli bir bölümünü oluşturan öşürlerdir. Öşürün mâlikâne ve divanî hisseleri arasındaki paylaşıma oranı zirâf ürünlerden alınan öşürün nisbetine ve mahallî âdetlere göre değişir. Sistemin uygulandığı bölgelerde hububat vb. ürünlerden alınan öşürün nisbeti genellikle % 20, yani iki kat öşür şeklindedir. Bu durumda mâlikâne ve divanî hisseleri öşrû genellikle birbirine eşit oranda bölüşür. Öşür nisbetinin sadece % 10 olduğu nâdir hallerde bazan yine eşit olarak paylaşılır, fakat çok defa tamamı mâlikâne hissesine ait olur. Bu takdirde divanî hissesi olarak öşre eklenen % 2,5 sâlâriyye ile yeti-

nilir. Arı kovanlarından öşür bedeli olarak alınan resimlerle değirmenlerden alınan resimler ise sistemin uygulandığı her yerde standart biçimde eşit oranlarda paylaşılır. Sistemin uygulandığı bölgelerde genel ve yaygın bir oran olarak öşrûn % 50'sini mâlikâne hisse sahipleri alır. Öşrûn kalan % 50'si ile örfî denilen vergiler de (tapu resmî, çift, bennâk, caba, arus, bâd-ı hevâ resimleri, âdet-i ağnâm, ispençe vb.) divanî hissesi olarak timar veya mukâtaa şekillerinde hazine adına tahsil edilir.

Mâlikâne-divanî sistemine sektör olarak sadece kırsal kesimde yer alan köy ve mezraalarda rastlanmakta, şehir ve kasabalardaki vergi birimlerinde öşür söz konusu olduğu hallerde dahi hemen hiç görülmemektedir. Bu vasıfları ile sistemin başlıca uygulama alanı coğrafi olarak Anadolu'nun belli bazı sancaklarıyla sınırlı kalmıştır. Bu sancaklar Çorum, Amasya, Tokat, Sivas, Konya, Karaman, Kayseri, Malatya, Diyarbakir ile Halep'in kuzey bölgesinden ibarettir. Bu sancakların dışında Anadolu'da doğuya doğru gidildikçe azalmakta, batı bölgeleriyle Rumeli yakasında ve adalarda ise hiç rastlanmamaktadır.

Mâlikâne-divanî sistemini, 1939'da yayımladığı araştırması ile bilim dünyasına tanıtan Ömer Lütfi Barkan'ın (Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 166-167) bulunduğu bazı verilere dayanarak makro planda değerlendirmek mümkündür. En yoğun şekilde uygulama alanı bulunduğu bazı sancaklarda 1520'li yıllarda toplam vergi gelirleri içinde mâlikâne hisselerine ait bölümün Çorum sancağında % 29,54, Amasya'da % 27, Sivas'ta % 26 ve Tokat'ta % 19,7 oranlarına ulaşmış olması, sistemin Osmanlı malî bünyesi bakımından taşıdığı önemi ortaya koymaya yeterlidir. Osmanlı maliyesinde bu derece önemli paya sahip bulunan mâlikâne-divanî sistemi Osmanlı yönetiminin getirdiği, yerleştirdiği ve geliştirdiği değil Osmanlı öncesi Türk-İslâm rejimlerinden devraldığı, müktesep haklara riayet ve mevcut dengeleri bozmama teamülü ile -Osmanlı düzenine uymayan özelliklerine rağmen- sürdürmek zorunda kaldığı anlaşılan bir sistemdir. Nitekim müslüman olmayan yönetimlerden devralınan bölgelerde, meselâ Batı Anadolu'da ve Rume- li'de benzeri bir sistemin kurulmasına hiçbir şekilde teşebbüs edilmemiş olması bu zorunluluğun bir göstergesidir.

Bununla birlikte Osmanlı idaresinin devraldığı sistemi kendi sistemleriyle uyumlu hale getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Sistemin bizzat işleyiş şekilleri bu gayretin izlerini taşır. O kadar ki bazı unsurları ile kendi sistemlerine çok daha aykırı uygulamalarla karşılaştıkları durumlarda, Osmanlı düzeniyle uzlaştırmak üzere bunları yeni unsurlarla esneterek âdetâ mâlikâne-divanî sistemine doğru dönüştürücü gayretlerine dair Halep'in kuzeyindeki bölgede yaptıkları gibi (Venzke, CVI/3 [1986], s. 451-469) ilginç örnekler de mevcuttur.

Mâlikâne-divanî sisteminde Osmanlı düzeni bakımından aykırı duran unsurlar arasında mâlikâne hisselerinin tam bir özel mülkiyet statüsü içinde bulunması bilhassa belirtilmelidir. Zira mâlikâne hissesi, sahibi tarafından satılabilir, vakıf yapılabilir veya mirasçılara bırakılabilir. Onlar bu özel mülkiyet haklarını Osmanlı öncesi Türk-İslâm yönetimlerinden ya satın alarak yahut çeşitli şekillerde aldıkları mülknâme ile kazanmışlardır. Osmanlı yönetimi hukukî meşruiyetin sınırları içinde bu belgeleri reddetmemiş, ancak baştan itibaren sıkı şekilde teftiş ve takip etmiştir. Her tahrirde yahut padişah değişimlerinde bu belgeler yeniden incelenmiş, eksik bulunanların hakları iptal edilmeye çalışılmıştır. Belgeleri tamam olduğu için mukarrernâmelerle haklarını kabul ettiği hallerde de mâlikâne hisse sahiplerine gelirlerinin kaynağı olan malî birimi (köy veya mezraa) bizzat vergilendirmek üzere yönetmelerine izin vermemiştir. Malî birimin yönetimiyle ilgili idarî ve inzibatî yetkileri daima divanî hisseyi kontrol eden sipahi veya emine vermeye özen göstermiştir.

Osmanlı yönetiminin mâlikâne-divanî sistemiyle ilgili tutumu, uzun vadede onun genişlemesine değil giderek daraltılmasına katkıda bulunmaya çalışmaktan ibarettir. Özel mülk olarak şer'î miras kuralları dolayısıyla zamanla küçülen paylara bölünme riski karşısında mâlikâne hisselerinin sahipleri, devletin olumsuz tutumunun da etkisiyle hisselerini zaman geçtikçe artan oranda vakıflara dönüştürme eğiliminde olmuşlardır.

Mâlikâne-divanî sisteminin Osmanlı düzeniyle tam uyuşmayan yanları sadece özel mülkiyet statüsü içinde bulunmasından ibaret değildir. Mülkiyetin muhtevası ve temeli konusunda da belirsizlikler vardır. Mâlikâne hisse sahipleri belirli malî

birimlere ait bir kısım vergi gelirleri üzerinde, daha önceki yönetimlerden almış oldukları mülknâme veya satış belgelerine dayanarak mülkiyet hakkını ileri sürmekteydiler; ancak bu mülkiyet hakkının muhtevası ve temelini ne olduğu, bu vergi gelirlerinin kaynağı olan toprak veya onu işleyenler üzerinde herhangi bir haklarının olup olmadığı konuları açık değildir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın şeyhülislâmı Ebüssuûd Efendi'ye göre mâlikâne hissesinin sahipleri toprağın rakabesine sahiptirler ve bunun karşılığı olarak toprağı işleyen köylülerden kira almaktadırlar; öşrün bir bölümü olarak ifade edilen gelirleri aslında öşür değil bu kiradan ibarettir. Toprağa tasarruf eden köylü kiracıdır (Barkan, *a.g.e.*, s. 167). Bu yorumu göre malikâne-divanî sisteminin statüsü ne özel mülk ne de mîrî arazi rejimidir. Özel mülk değildir, çünkü toprağın tasarrufu onu işleyenlerin elindedir. Mîrî arazi de değildir, zira burada rakabe devlete aittir. Bundan dolayı bu sistemin söz konusu iki uygulamanın bir terkihi olduğu söylenebilir.

Mâlikâne-divanî sistemi, gerek daraltılma gerekse buna karşı vakıflara dönüştürme çabaları içerisinde XIX. yüzyıla kadar sürmüştür. Aynı adla 1695'te ihdas edilen bir Osmanlı malî kurumu olarak mâlikâne sistemiyle isim benzerliği dışında herhangi bir ortak özelliği paylaşmadığını, hatta dikkati çeken zıtlıklar içinde bulunduğunu belirtmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ömer Hilmi, *Ahkâmü'l-evkâf*, İstanbul 1307, tür.yer.; Hâlis Eşref, *Külliyât-ı Şerh-i Kanûn-ı Arâzi*, İstanbul 1316, tür.yer.; Barkan, *Kanunlar*, I, tür.yer.; a.mlf., *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 151-208; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* (Ankara 1958), Ankara 1988, s. 32-33; a.mlf., *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 69-91; Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600* (trc. Halil Berktaş), İstanbul 2000, s. 170-174; I. Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane", *JESHO*, XIX/3 (1976), s. 233-322; a.mlf., "Mâlikâne", *EP* (İng.), VI, 277-278; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 444-457; Cl. Cahen, *La Turquie préottomane*, Paris 1988, s. 132-147; a.mlf., "Continuité et discontinuité: l'Asie mineure des seldjuqides aux ottomans", *The Islamic World from Classical to Modern Times Essays in Honor of Bernard Lewis*, Princeton 1989, s. 89-93; Halil Sahilloğlu, "İkinci Keykâvus'un Bir Mülknâmesi", *VD*, VIII (1969), s. 57-65; M. L. Venzke, "Aleppo's Malikâne-Divanî System", *JAOS*, CVI/3 (1986), s. 451-469.

MEHMET GENÇ

MÂLİKÎ MEZHEBİ

Dört büyük
Sünnî fıkıh mezhebinden biri.

- I. TARİHÇESİ
- II. YAYILIŞI
- III. USULÜ
- IV. GENEL KARAKTERİSTİĞİ
- V. LİTERATÜR

Hicrî ilk iki asırda (VII-VIII.) Medine merkezli olarak ortaya çıkan ehl-i Hicaz fıkhi, bu fıkıhın gelişmesinde en büyük paya sahip bulunan Mâlik b. Enes'e nisbetle Mâlikî mezhebi (Mâlikiyye) olarak adlandırılmış, mezhebe mensup olan fakihlere ve mezhep görüşüyle amel eden kişilere Mâlikî denilmiştir.

I. TARİHÇESİ

Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Medine'de sahâbe devrinden beri gelişmekte olan Hicaz fıkhi içinde yetişmiş, hayli uzun süren tedris faaliyeti boyunca bu fikhî birikimi geliştirerek sonraki nesillere intikal ettiren bir müctehiddir. Mâlik talebeleleriyle birlikte, kendisinden önceki nesilde açık bir şekilde birbirinden ayrılan ehl-i re'y ve ehl-i hadîs anlayışlarını bünyesinde barındıran bir halka meydana getirmişti. Hem İbn Şihâb ez-Zührî ve Nâfi', hem de Rebîâtürre'y ve Yahyâ b. Saîd gibi farklı fıkıh görüşlerine sahip hocalarının birikimini esas alan ve ulaştığı sonuçları etrafında oluşan geniş ders halkasına aktaran İmam Mâlik bir yandan âhâd hadisleri, diğer yandan Medine amelinini ve kıyası kabul etmiş, daha sonra istihsan, istislâh, sedd-i zerâi' adlarını alacak metotları benimsediğini gösteren ictihadlarda bulunmuştur (bk. MÂLİK b. ENES).

A) Teşekkül Dönemi. Bu dönem, Mâlik ve halkasının meydana getirdiği birikimin bir fıkıh mezhebi haline dönüşmesi sürecini içerir. Mâlik'in hayatta olduğu dönemden itibaren gerek fıkıh ve hadis bilgilerinin derinliği, gerekse Mâlik'in ve sevelerinin görüşlerini muhafaza etme bakımından temayüz eden talebeleri, İslâm dünyasının çeşitli yerlerinde Medine'de öğrendikleri ilmi yaymaya başlamışlardı. Irak'tan Endülüs'e kadar uzanan bir dizi merkezde ortaya çıkan bu faaliyetler, kısa bir süre sonra birçok açıdan birbirinden farklılaşan ilim çevrelerini meydana getirmiştir. Mâlik'in miras bıraktığı halkanın başına geçen Osman b. İsa b. Kinâne ile beraber İbnü'l-Mâcîşûn

ve Mutarrif gibi fakihler bu geleneğin Medine çevresini oluşturmuşlardır. Medine çevresiyle yakın ilişki içinde bulunan, öncülüğünü Basra'da hadis âlimi Ka'nebî'nin yaptığı Irak çevresi özellikle Ahmed b. Muazzel'in faaliyetleriyle ortaya çıkmıştır. Bağdat Mâlikîliği ise İbnü'l-Muazzel'in talebeleri tarafından kurulmuş ve kısa süre içinde Medine ve Basra'daki Mâlikî fakihlerinin fıkıh ve mezhep anlayışından farklı bir anlayış geliştirmiştir. Teşekkül sürecinin erken döneminde en etkili çevre, Mâlik'in ve halkasının birikimini en iyi muhafaza ve temsil ettiği kabul edilen Mısır çevresidir. Mısır çevresi İbnü'l-Kâsım, Eşheb el-Kaysî, İbn Vehb, Asbağ b. Ferec, İbn Abdülhakem gibi âlimlerin önderliğinde oluşmuştur. Merkezî şahsiyetleri Esed b. Furât ve Sahnûn olan İfrîkaye'deki Kayrevan çevresi Mısır çevresinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Endülüs çevresi Şebtûn'un etrafında teşekkül etmiş ve özellikle Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ile İbn Habîb'in faaliyetleri sayesinde gelişmiştir.

İmam Mâlik'in görüşlerinin teşekkül dönemindeki tedvini Mâlikî mezhebinin tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu da Esed b. Furât'ın ilim tahsili için yaptığı uzun yolculuklarla başlatılabilir. Esed, Kayrevan'da ehl-i re'y'in farazî fıkıh anlayışına yakın bir kimse olan Ali b. Ziyâd el-Absî'den fıkıh öğrendikten sonra Mâlik'in Medine'deki halkasına katılmış ve ona farazî fıkıh ürünü olduğu anlaşılan meselelerin hükümünü sormuştur. Mâlik'in bu meseleler hakkında görüş beyan etmekte yerine onu Irak'a yönlendirmesi neticesinde dönemin Hanefî imamlarından ve özellikle Şeybânî'den Hanefî fıkıhını öğrenen Esed, Mâlik'in vefatından ardından Mısır'a dönmüş ve onun fikhî görüşlerini bir araya getirmek amacıyla İbnü'l-Kâsım'a başvurmuştur. Esed'in Hanefî metinlerinden yola çıkarak hazırladığı fıkıh meseleleri indeksini Mâlik'ten rivayet ettiği görüşlerle cevaplandırmaya çalışan İbnü'l-Kâsım, ilgili bir rivayet bulamadığı zaman Mâlik'in halkasında öğrendiği fıkıh bilgisine dayanarak kendi görüşlerini ortaya koyuyordu. Esed tarafından bir araya getirilen bu cevaplar Şeybânî'nin tasnifine göre düzenlenmiş ve Tâhir b. Âşûr'un ifadesiyle "İraklı metoda ve Hicazlı muhtevaya sahip" (M. İbrâhim Alî, s. 85) *eI-Esedîyye* adlı metin hazırlanmıştır. Esed'in beraberinde Kayrevan'a götürdüğü eser, Hicaz fıkıhına hayli uzak olan bazı özellikleri sebebiyle bu şehirdeki Mâlikî fakihlerinin tepkisini çekmiştir. İbn Ziyâd'ın di-